UGC Care Listed JournalISSN 2231 - 573X

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

लोककवी डॉ. विठ्ठल वाघ विशेषांक

वर्ष ११ वे, अंक - ४था, जानेवारी ते मार्च २०२१

• संपादक •

डॉ. शिवाजी हुसे

• अतिथी संपादक •

डॉ. अनिता खंडागळे

• संपादक मंडळ •

डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. फुला बागूल
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. संजय भालेराव
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. प्रकाश खेत्री
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. वामन जाधव
डॉ. यशवंत सोनुने
डॉ. रामचंद्र झाडे

मूल्य : १७५ रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम [illegible] रोड, कन्नड,

Co-ordinator
PRINCIPAL

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष अकरावे, अंक-४था, जानेवारी ते मार्च २०२१

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

• संपादक •

डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३,
मो. ९४०४०००३९८.

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)

Estd.1983

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani

भ्रष्टाचाराने बरबटलेले राजकारण बदलत्या ग्रामीण जीवनातील मानवी मनाचा वेधही त्यांची कविते घेते. त्यांच्या काव्यात सुभाषिते येताना दिसतात. सौंदर्यानुभवायला वास्तवाची जोड असल्यामुळे त्यांची कविता कृतिप्रवण वाटते. त्यांची आशावादी कविता म्हणूनच लोक कवितेमुळे तिच्यात गीतमयता काव्यात येताना दिसते. वरील आशयाच्या अनुषंगाने आलेल्या कविता अशा 'गाळ' 'अजून' 'ऋतू' 'आक्के' 'मेंढर' 'तरंग' म्हैस' 'साहेबराव पाटील' या कवितेमधून ग्रामीण स्वार्थी व भ्रष्ट राजकारणाचे चित्रण वैदर्भी बोलीमुळे अधिकच उत्कट झाले. तसेच बदलत्या ग्रामीण जीवनातील मानवी मनाचे कलात्मक वर्णन 'कार्तिकात' 'गाव' 'माणूस'सारख्या कवितेतून उत्कट पातळीवर ते नेताना दिसतात. माणूस कवितेतून कवी वैदर्भी बोलीच्या माध्यमातून ग्रामीण जीवनातील अनुभवांना सुभाषितवजा रचनेतून अधिकच उत्कट पातळीवर घेऊन जातात. त्यांच्या कवितेच्या संदर्भात आणि बोलीच्या अनुषंगाने ग्रामीण साहित्याचे अभ्यासक कैलास सावेंकर यांचे विवेचन महत्त्वाचे वाटते ते असे 'या कवितेमध्ये लोकभाषेत रूढ असलेल्या शिव्याही अनेक ठिकाणी येतात. कधी प्रेमाचे भांडण म्हणून तर कधी संताप व्यक्त करताना - मात्र बोलीभाषेत शिवी जशी नित्याची भाषा असते तशी या कवितात अनुभवाच्या सहज आविष्काराचं रूप घेऊन आलेली शिवी ही शिवी न राहता ओवी वाटू लागते'[४] म्हणूनच विठ्ठल वाघ यांची कविता ही कविता न वाटता ओवी तर वाटतेच; पण ग्रामीण जीवनातील अनुभवांचे एक संचितच ते पुढ्यात मांडताना दिसतात. त्यांच्या कवितेतील शब्दकळा ग्रामीण जीवनाचे वास्तव उजागर करताना वैदर्भी बोलीचा एक वेगळा लहेजा/लय जाणवत राहतो. त्यांच्या काव्यात आलेली शब्दकळा अशी उदा. काया, नखी, सोळता, किस्न, चोई, माहा, उळून, पुनिव, इजोता, येळा, ईळा, बिल्लोर, येवय, पिपय, नाई, खळवाडी, पुट्टे - चाकं, गांड, जातं, पाचरं, कणसांची खुळणं, आडं, आक्के - बोक्के, शिकोरी - लोणी, दावं - गोठा, डोया, वासरी - गाई, दोरं - लोढनं, दावन, बैल - डंगरे अशा काही प्रतिमांमुळे ग्रामीण वैदर्भी बोलीच्या लईमुळे ग्रामीण जीवनाला अधिकच परिमाण प्राप्त होताना दिसते. विठ्ठल वाघांच्या वैदर्भी बोलीच्या शब्दकळेत प्रतिमांच्या अनुषंगाने मराठी कविता आणि प्रतिमा या ग्रंथात शिवसांब कापसे यांचे विवेचन महत्त्वाचे वाटते ते असे ''विठ्ठल वाघांची कविता कृषी संस्कृतीचे दर्शन घडवत ही कविता ग्रामीण निसर्ग सौंदर्यजाणीव व्यक्त करणारी कविता आहे. त्यानुसार नव प्रतिमांची निर्मिती ते करतात. सजन - साजनीचे राघू -मैनेचे प्रतिकात्मक रूप याही कवितेत येते. वऱ्हाडी बोलीतील वैशिष्ट्यपूर्ण रूपे आणि गेयता यांना स्वीकारत ही कविता साकारते. या प्रतिमातील सहजता त्यांच्या काव्यात [illegible] ही प्रतिमा क्लिष्ट होत नाही, सहज सोप्या प्रतिमा सौंदर्यपूर्ण होऊन मनाचा ठाव घेतात.''[५] म्हणूनच विठ्ठल वाघ यांची कविता वैदर्भी बोलीचे वैभव ठरते. कारण विठ्ठल वाघांनी ग्रामीण जीवन अनुभवांना वैदर्भी बोलीच्या [illegible] वैदर्भी बोली आणि शब्दकळा मानवी जीवनाचा ठाव घेते.

IQAC
PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna(Jn.) Dist.Parbhani
Estd-1983

मनाला भिडते. म्हणूनच ती आपली वाटते आणि म्हणूनच विठ्ठल वाघ महाराष्ट्रातील कानाकोपऱ्यातल्या प्रत्येक मानसाच्या मनामनात लोकांच्या ओठांवर त्यांची कविता आहे. म्हणूनच ते लोककवी ठरतात. शोधाभ्यासाच्या अनुषंगाने एकूणच विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेचा अभ्यास करत असताना त्यांच्या कवितेच्या अनुषंगाने काही निवडक निष्कर्षांची नोंद खालीलप्रमाणे -

१) विठ्ठल वाघ यांची कविता लोकानुभव, लोकभाषा, लोकजीवन, लोकसंस्कृती, लोकगीताच्या अंगाने आविष्कृत होणारी कविता वाटते. म्हणूनच ते वैदर्भी बोलीचे वैभव वाटते.

२) विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेला वैदर्भी बोलीची धार आहे. तसेच लोकगीताची लय आहे. ग्रामीण जीवन संस्कृती, शेती, शेतकरी त्यांचे दुःख, कष्ट, वेदना यांचा ती सक्षमपणे वेध घेणारी कविता वाटते.

३) विठ्ठल वाघ यांची कविता वऱ्हाडी (वैदर्भी) बोलीचा वऱ्हाडी मनाचा राजा, वऱ्हाडी बोलीचा वाघ ठरते. म्हणूनच त्यांची कविता वैदर्भी बोलीचे ते वैभव वाटते.

४) विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतील प्रतीके प्रतिमा या अस्सल वऱ्हाडी वैदर्भीय आहेत. शेतातून, मातीतून, पिकातून कोंब धरावे तशा त्यांच्या कविता वैदर्भी बोलीतून उगवताना दिसतात.

संदर्भ ग्रंथ :

१) वासुदेव मुलाटे, 'ग्रामीण साहित्य चिंतन आणि चर्चा', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीय आवृत्ती २०१०, पृष्ठसंख्या ५९.

२) चंद्रकुमार नलगे, 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती २०१३, पृष्ठसंख्या १५४.

३) विठ्ठल वाघ, 'काया मातीत मातीत', देशमुख आणि कं., पुणे, प्रथम आवृत्ती १९९२, पृष्ठसंख्या १२.

४) कैलास सार्वेकर, 'मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९९, पृष्ठसंख्या १९८

५) शिवसांब कापसे, 'मराठी कविता आणि प्रतिमा', इसाप प्रकाशन, नांदेड, प्रथमावृत्ती २०१७, पृष्ठसंख्या ९४

६) म. सु. पगारे (संपा.), 'ग्रामीण दलित साहित्याचा अनुबंध' दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २०१०.

- प्रा. डॉ. राजीव यशवंते

मराठी विभाग

श्री गुरू बुद्धी स्वामी महाविद्यालय पूर्णा (जं)

ता. पूर्णा, जि. परभणी

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)

Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya Purna (Jn.) Estd. 1963

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani

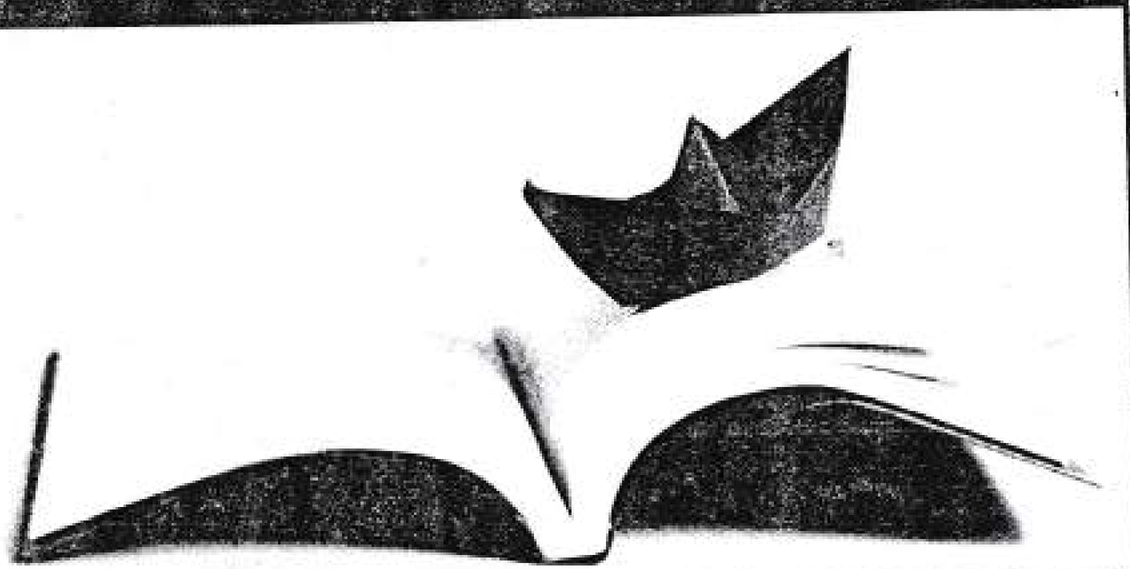

Published by
Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe College
Bhamti, Ring Road, Nagpur-22 Phone No. 0712-2227062
E-mail: knowledgeresonancengp@gmail.com

KNOWLEDGE RESONANCE

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL
(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

Education is Vital Discern Between Knowledge & E-Learning

Vol 10 No.1 Jan-June 2021

Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe College, Nagpur

Co-ordinator
IQAC
Mahavidyalaya

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

Subscription Information		
	Annual	For 5 Years
Individual	Rs. 1000/-	Rs. 3000/-
Institution	Rs. 1500/-	Rs. 5000/-

DD Should be drawn in favour of Principal, Dr. M.K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur.

SUBSCRIPTION FORM

I wish to subscribe "Knowledge Resonance - A half yearly National Research Journal for 1 year/ 2year/ life member.

A draft / cheque bearing No. ______________ dated __________ for Rs. ______ drawn in favour of "The Principal, Dr. M.K. Umathe College (Arts. Sci. & R. Mokhare Com. College,) Bhamti, Nagpur" is enclosed.

Subscription Details

1. Name : ______________________
2. Designation : ______________________
3. College / Institute : ______________________
4. Address : ______________________
5. Phone No. : ______________________
6. Email : ______________________
7. Journal to be sent to : ______________________

INDEX

Sr.No.	Title of Research Paper	Page No.
1.	SOMETHING'S COOKING IN THE KITCHEN: A QUALITATIVE STUDY OF CHANGING POWER EQUATIONS IN INDIAN HOUSEHOLD Dr Angha Sirdalkar	01
2.	THE DALIT WOMEN'S VIEWS ON THE ATROCITIES Dr Vijay B. Morai	04
3.	MUNICIPAL SOLID WASTE MANAGEMENT OF SHIRUR ANANTPAL TOWN : A CRITICAL REVIEW Dr. Amol M. Late	07
4.	SOCIAL JUSTICE AND EMPOWERMENT FOR MARGINALIZED GROUPS: REALITIES AND RESPONSES Dr. Arun V. Paidmal	10
5.	A SOCIOLOGICAL STUDY OF EFFECT OF COVID-19 ON MARRIAGE CEREMONY: WITH REFERENCE TO SHIRUR (KA), TALUKA OF BEED DISTRICT Dr. Sudhir A. Yevle Dr. Kulkarni R.B	16
6.	DEVELOPMENT PROGRAM OPERATIONAL STATUS, AND SCHEDULED CASTE WOMEN: THE CRISIS AND CONTRADICTION Dr. Sandhya A. Paudmal	19
7.	DECLINING TREND OF CHILD SEX RATIO IN MARATHWADA REGION (MAHARASTRA) Dr. Walekar A.P. Mr. Kathode D.K.	23
8.	ROLE OF LIBRARIES IN HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION: AN OVERVIEW Mr. Mahesh M. Kamble Dr. Pradipkumar B. Ghante	27
9.	COVID-19 AND DIET Dr. Swati Ashok Mahajan	32
10.	Impact of COVID-19 Pandemic on India Mr. Jayant Ghatage	37
11.	EDUCATION AND EMPLOYMENT OPPORTUNITIES IN LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE IN INDIA: A REVIEW Mr. Harshal Bhimsen Pawar Dr. Pradipkumar Baburao Ghante	41
12.	INFORMATION LITERACY VENTURE IN PUBLIC LIBRARIES IN INDIA A CONTRIBUTION Manoj Janardhan Wadhawal	47
13.	DISASTER MANAGEMENT NEED, PLANNING AND ISSUES IN LIBRARIES : AN OVERVIEW Mr. P. C. Kumbhar Dr. P. B. Ghante	50
14.	E-LEARNING IN LIBRARIES Ku. Varsha M. Meshram	55
15.	SURVEY OF THE CHALLENGES BEFORE LIBRARIANS IN MAKING DIGITAL LIBRARY Dr. Rajendra Ramrao Latpate	57
16.	CHITRAKATHI - THE TRADITIONAL FOLK ART OF PINGULI Ms. Pradnya Abhyankar Dr. Anjali Kaware	59
17.	CHILD IS MEANT TO LEARN NOT TO EARN Asst. Prof. Dr. Nita Rameshwar Kalaskar	63
18.	AN ANALYTICAL STUDY OF THE GROWTH OF KHADI INDUSTRY Dr. Rupesh W. Khubalkar	67
19.	SUGATHAKUMARI - THE VOICE OF MALAYALAM SENSITIVITY Sanjay M. Nandagawali	70
20.	THE IMPORTANCE OF LITERATURE FOR INSTILLING VIRTUE AND MORAL EDUCATION Miss. Sarika J. Shinde	73

66.	आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताच्या सॉफ्ट पॉवरची भूमिका डॉ. गणेश गिरी	238
67.	"महाराष्ट्र शासनाचे आरक्षण धोरण आणि अंमलबजावणी" रवि जाधव	241
68.	वर्ण व्यवस्था आणि आश्रम व्यवस्था यांचे चिकित्सक विवेचन डॉ. अतुल म. महाजन	244
69.	आदिवासी समाजातील सार्वजनिक आरोग्याची स्थिती (समस्या, परिणाम व उपाययोजना) डॉ.दिलीप पांडुरंग महाजन	247
70.	ग्रामीण दारिद्र्य, रोजगार व आर्थिक विकास प्रा. गिरम मनोज बाबुराव	258
71.	स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून महात्मा ज्योतिबा फुले डॉ. प्रमिला हरीदास गुजारे	262
72.	B.R.G.F प्रतिष्ठानातून मागासवर्गीय (प्र.म.) लोकप्रतिनिधी च्या भूमिकेत कार्यक्षमतेत झालेला बदल सुनिल पोतीराम सोळंके	267
73.	प्रादेशीकवाद : राष्ट्रीय एकात्मतेपुढील प्रमुख अडथळा प्रा. विठ्ठल सदाशिव चौधरी	271
74.	'धुमकाळ' मधील आदिवासी जनजीवन : एक अभ्यास डॉ. बी. आर.भोसले	275
75.	भारतीय अर्थव्यवस्थेत लघु व कुटीर उद्योगांचे महत्व प्रा. जगदीश रामभाऊजी वाटमोडे	277
76.	भारत – अमेरिका नागरी अणु सहकार्य कराराचे भारतीय सुरक्षेच्या दृष्टीकोनातून मूल्यमापन प्रा. डॉ. मिलिंद आनंदा माळी	280
77.	महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार प्रा.डॉ. कालिदास दिनकर कद	285
78.	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने प्रा. प्रविण अजबराव उपरे	289
79.	"मराठी लोकसाहित्यातील निवडक लोककला" प्रा.डॉ.राजीव वैजनाथराव यशवंते	292
80.	जलप्रदूषण एक समस्या प्रा. डॉ. गायके एस.एम.	296
81.	भारतातील ग्रामीण विकासातील समस्या प्रा. डॉ. आर. बी. शेटे	299
82.	महिला सबलीकरण कार्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान कुणाल दिलीप राठोड	301
83.	भारतीय राजकारणात आदिवासी महिलांचा सहभाग प्रा. गिता पी. सोनाग्रे	303
84.	नवपिढी व जुनीपिढी मधील संघर्ष : एक सामाजिक अध्ययन प्रा.डॉ.राजेंद्र माधवराव बारसागडे	307
85.	"मराठी कादंबऱ्यातून चित्रित झालेले शैक्षणिक व्यवस्थेतील वास्तव" मुनाटे श्रीधर सुधाकर	310
86.	अहिल्याबाई गोखले जीवन व कार्य देशमुख प्रतिक्षा प्रल्हादराव	314

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)

87.	गोंड आदिवासी जमाती लोकसाहित्य आणि लोकगीते राजेश्वर किसन पुडे	316
88.	शिवकालीन महसूल व्यवस्था : एक अभ्यास प्रा. गिरी सचिन रमेश	319
89.	प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचा FDI भारतीय शेतीक्षेत्रावर झालेल्या परिणामाचा विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रा. मेघराज भानुदास इंगळे	322
90.	भारताचे राजकीय वर्तमान डॉ. मनोहर नाईक	326
91.	सेंद्रिय शेती – काळाची गरज प्रा. डॉ. सुरेंद्र गोधारे	328
92.	भारतीय उच्च शिक्षणा समोरील आव्हाने प्रा. बाबासाहेब विठ्ठलराव तौर	330
93.	विनोबा भावे व महात्मा गांधी यांचे महिला सबलीकरणाविषयी विचार प्रा. डॉ. सुभाष देशमुखे	334
94.	आधुनिकीकरणाचा आंध आदिवासी जीवनावरील प्रभाव डॉ. अरुण वाघडव	336
95.	कोविड–19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास प्रा. डॉ. सर्जेराव गणपतराव गोरे	339
96.	ज्ञानशाखा म्हणून लोकप्रशासनाचा संघर्ष आणि विकास डॉ. भारत सोरे	344
97.	सायबर गुन्हे आणि महिला व बालसुरक्षा एक आढावा डॉ. विलास नवगण	348
98.	अतिरिक्त लोकसंख्या–भारताची समस्या प्रा.डॉ. अप्पाराव भगवान भानुदास	351
99.	'भारतीय इतिहासातील आधुनिकतेच्या नवा संदर्भ' प्रा.डॉ.दिलीप तुकाराम कदम	354
100.	'महाराष्ट्राची लोककला लावणी' श्री. प्रवीण शंकर सोलनकर	357
101.	विदर्भातील मराठी गझलेतील आंबेडकरवादी जाणीव प्रा. संजय एस. वंदे	361
102.	भारतीय शेतमजूर : एक अभ्यास प्रा. डॉ. सुरेश कनवाळ	364
103.	महात्मा गांधीच्या विचाराची प्रस्तुतता डॉ.नामदेव बाबुराव डोंगरे	366
104.	तथागत गौतम बुद्धांचा आर्य अष्टांगिक मार्ग व त्याचे सामाजिक महत्त्व प्रा.डॉ. एन. कांबळे	368
105.	भारताच्या शैक्षणिक विकासात विनाअनुदानित शैक्षणिक धोरणाचा परिणाम अनोल शशीकांत भोसले, डॉ.बी.एन.कांबळे	370
106.	ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतील राजकारण प्रा. डॉ. कल्पना आर. टेकाडे	372

Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya, Purna — Estd. 1983

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist. Parbhani

"मराठी लोकसाहित्यातील निवडक लोककला"

प्रा.डॉ.राजीव वैजनाथराव यशवंते
मराठी विभाग प्रमुख
श्री गुरु बुध्दीस्वामी महाविद्यालय,पूर्णा (जं) परभणी

***

सारांश :– प्राचीन लोकजीवनाचा अभ्यास करताना लोक साहित्याचे अध्ययन उपयुक्त ठरते. लोकसाहित्याचा व लोकसंस्कृतीचा अभ्यास अनेक अंगानी व्हावा पाहिजे. कारण आपल्या समाजजीवनात इहवाद, दैववाद व वाङ्मयात श्रध्दा या सर्वाचे संमिश्र स्वरुप दिसते. मौखिक परंपरेव्यतिरिक्तही लोकसाहित्याची जडणघडणी मोठ्या प्रमाणात असते. जसजसा काळ बदलला तस तसे सादरीकरणाचे स्वरूपही बदलते. काही विधी धार्मिक प्रेरणेतून केले जात असले, तरी त्यामागी मनोरंजनाची प्रेरणाही प्रबळ होत आहे. धर्मप्रेरणेतून साकार होणा–या विधीनाट्याचे परिवर्तन पुढे लोकनाट्यात झाले आहे. आधुनिकतेच्या रेट्यामुळे लोकनाट्यात बदल घडून येत आहेत. कीर्तन,भारूडासारखे काही पारंपारिक नाट्यप्रकार या लोकरंजनाबरोबर लोकशिक्षण प्रभावी माध्यम ठरत आहेत.

पारिणामत तंत्रज्ञानाच्या अतिक्रमणामुळे लोककला लोप पावत चालली आहे. आजची परिस्थिती पाहता, मनोरंजनाची गरज भागवण्यासाठी मल्टिप्लेक्स, दूरदर्शन, संगणक, मोबाईल आदि साधने उपलब्ध आहेत. हे सगळं सोडून रस्त्यावरच्या किंवा मंदिरातल्या लोककला पाहण्यासाठी कोणीही तयार नाही. त्यामुळे लोककला जपल्या जात नाहीत आणि पाच करण्याने लोककलावंतांना विकेत ते काम करून पोट भरावं लागतं. कृत्यकलावंत लोककलावंताचे खूप हाल होतात त्यामुळे लोककलावंत आता संपत चालले आहेत.

लोककला जगवायची असेल तर लोककलावंताना जगवायला हव. त्यांच्या कलेचे सादरीकरण व्हावयासाठी, दूरदर्शनवर व्हायला हवे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठामार्फत लोककलावंतांसाठी व्यासपीठ निर्माण केले आहे. लोककलेचा अभ्यास, संशोधन आणि त्यांचे कल्याण अशा तीन पातळीवर विद्यापीठ काम करत आहे. अशा प्रकारे सर्वच विद्यापीठात हा प्रयोग होणे गरजेचे आहे. लोककलाकार जगलेतर लोककला टिकेल त्याशी राहून कोणीही कलेचा अविष्कार करू शकत नाही. सेवेसाठी लोककलावंताचे जाळे आहे. पाळावयी, ग्राम जनजागृती, स्वच्छ भारत, अंधश्रध्दा निर्मुलन, भ्रष्टाचार, आरोग्य, भ्रुणहत्या, अत्याचार यावर आळा घालण्यासाठी स्थानिक लोककलाकाराची बँड अँबेसडर म्हणून नियुक्ती करावी. यामुळे जनतेच्या कल्याणाची माहिती अधिक तळागाळापर्यंत पोहोचवली जाईल, तसेच या आधारे लोककलांचे जतन आणि प्रसारही होईल.

बीजशब्द :– मराठी लोकसाहित्यात अनेक लोककला आहेत लावणी, तमाशा, कीर्तन, गोंधळ, ललित, पोतराज, दशावतार, वासुदेव, भारूड, बहुरूपी, वाघ्या मुरळी, पिंगळा या लोककलांचा अभ्यास करणार आहे.

प्रास्ताविक :– लोकसाहित्याला फार प्राचीन परंपरा आहे. प्राचीन साहित्यात, धर्मग्रंथातही लोकसाहित्याचे संदर्भ आढळतात. ब्रिटिश कन्या मिस मेरी फ्रिअरने शासक दख्खनडेज कलेक्टा हा संकलित पहिला लोककथासंग्रह प्रकाशित केला. त्याचे अनुवाद जर्मन, डॅनिश, हंगेरियन अशा युरोपीय भेषेत पुस्तक अनुवादीत केल्यामुळे मराठी लोककथा जगभर गाजल्या.राजाराम रामजी भागवत हे महाराष्ट्रातील लोकसाहित्यासंबंधी दृष्टीने लिहिणारे पहिले लेखक आहेत.

लोकसाहित्याच्या व्याख्या : जोनास बॅलिस : जोनास बॅलिस या अभ्यासकाच्या मते, "लोकसाहित्य हे अलिखित लिखित असून ते परंपरा प्राप्त असते. तसेच ते सुसंस्कृत समाजाचे देखील निर्मितीचे असते. ही निर्मिती ध्वनी आणि शब्द यांच्या द्वारे पद किंवा गद्य स्वरूपात केली जाते. लोकसाहित्यात लोकविश्वास, लोकभ्रम, रूढी, लोककला प्रकार त्याच प्रमाणे नृत्ये–नाट्य इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. लोक साहित्य हे लोक समुहाच्या परंपरागत चालत आलेल्या जीवनाच्या अभिव्यक्तीचे आहे. लोकसाहित्य हे आदिमानवाची परंपरेने चालत आलेली निर्मिती आहे व ध्वनी आणि शब्द यांच्या रूपातून पद स्वरूप धारण करते ही महत्वाची गोष्ट त्यांनी सांगितली आहे.

मारिया लीच : त्यांच्या मते "विविध व्यवस्थांचे ज्ञान, अनुभूती, शहाणपण, कौशल्य, समजुती, रूढी आणि व्यवहार या संबंधीचे ज्ञान शब्दाने किंवा कृतीने या पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत चालत येते त्या सर्वांस लोकसाहित्य म्हणावे", असे म्हटले आहे.

बी बॉटकिन : "आधुनिक समाजातील असे ज्ञान ज्यात परंपरेने या पिढीपासून दुस–या पिढीपर्यंत आलेल्या विचाराचे अविष्कार असतो त्याला लोकसाहित्य म्हणता येईल.

जॉर्ज म–फॉस्टर : "लोकसाहित्य हा शब्द व्यापक असून त्यात लोकसमुहाच्या अलिखित किंवा मौखिक स्वरूपाच्या भावविचारांचा समावेश होतो".

फॉस्टर यांनी लोकसाहित्याचे स्वरूप हे त्याच्या वाङ्मयीन विशेषावरून निश्चित न करता लोकांच्या अविष्कार पद्धतीच्या विविध पद्धती आणि रूपबंधाचा समावेश लोकसाहित्यात होतो. ही व्यापक व्याख्या स्वीकारल्यामुळे लोकसाहित्याच्या संशोधनाचा क्षेत्र

रूपातून मानवजातीचा इतिहास उलगडण्याची सर्व अभ्यासकांना प्राप्त करून देते. डॉ. मार्ग– मंदापूर्वकर : लोकवाङ्मय म्हणजे लोकांनी निर्माण केलेले आणि मौखिक परंपरेने प्राप्त झालेले जे वाङ्मय– "लोकसाहित्य हे मौखिक परंपरेने चालत आलेले असते त्याबरोबर त्याचा कर्ता कोणीही नसतो.

डॉ. प्रभाकर मांडे : लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या मौखिकपरंपरा म्हणजे लोक साहित्य लोकसाहित्य लोकांचे असते. व्यक्तिचे कधीही नसते. "परंपरागत आलेल्या मौखिकपरंपरा मन त्यात सर्वच ? घटक ग्रहण धरून लोकसाहित्याची व्याख्या केलेली आहे.

डॉ. सरोजिनी बाबर : "विविध प्रकारच्या जाणिवा रूपविलासांनी मिरवीते व आणि कित्येक कार्यांना स्पर्श करताना पाठांतराच्या बळावर विद्वान विद्या आपल्या नव नवीनपणे शाखिनी तेजाने पुढच्या पिढीला उजेडित करणारे ते लोकसाहित्य. लोकसाहित्य हे रूपविलासानी नटलेले आहे– तसेच पाठांतराच्या बळावर ते या पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे आलेले असते–

डॉ. गिरी धर गोरखे : "लोकसाहित्य हे केवळ मौखिक स्वरूपात परंपरेने चालत आलेला वाङ्मय प्रकार नाही उलट मौखिक आणि विविधांगीत कृती व अभिनय यांच्या केलेल्या प्रयोग असतो. म्हणूनच ही प्रयोग कला आहे.

समाजातील धार्मिक, सामाजिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक या सर्वच महत्त्वाच्या घटकाचे दर्शन लोकसाहित्यातून होत असते असे म्हटले जाते आणि हाच खरा लोकसमुहाच्या मनाचा आविष्कार असतो.

डॉ.रा.चि.ढेरे : "लोकसाहित्य हे लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासाचे प्राथमिक आणि प्रमुख साधन आहे. हे खरेच परंतु लोकसाहित्येतर वाङ्मयीन साधनांतून लोकसंस्कृतीच्या प्रदीर्घ प्रवाहाचे समग्र दर्शन घेता येते. विज्ञान लोकसाहित्य कालौघात नाहीसे झालेले असते. अनेक लोककलांचे प्रचलन थांबलेले असते. अनेकात बरेच परिवर्तन घडलेली असतात. मराठी लोकसाहित्यातील लोककला "लोककलांची निर्मिती ही समुहमनातूनच होते– ईश्वरविषयक श्रध्दाभावना, धर्मकल्पना व तर्कांच्या जाणिवा कलाविष्कारास प्रवृत्त करीत असतात– व्यक्तिगत भावभावनांचे सामुहिकीकरण होत असते– लोककलाविष्कार हे मौखिक परंपरेने चालत आलेली लोकसाहित्याची आहेत– लोककला या सामुहिक मनाचे अविष्कार असल्या तरी प्रत्येक कालातील व्यक्ती त्यात भर घालीत असतात.

कलाविष्कार हा समूहमनाला आवाहन करणारा असतो. लोककलांचे संक्रमण या पिढीकडून दुस–या पिढीकडे प्रवाहित होत असते. त्यामुळे लोककला परंपरा आणि परिवर्तन यांचा सुयोग्य मेळ साधत– म्हणून लोककलांचे स्वरूप जितके पुरातन तितकेच नित्यनूतन राहते– लोककला आदि आणि प्राचीन परंपरेतून आल्या असल्या तरी त्यांच्या समकालीन अविष्कार हा ताजा, जिवंत आणि कालाचे भान राखणारा असतो.

निवडक लोककला कीर्तन – देवाची आराधना करण्याचे, भक्तीचे सुलभ साधन म्हणून प्राचीनकाळापासून कीर्तन प्रचलित आहे. परमेश्वर आणि त्यांच्या विभूतींचे उत्तम पराक्रमाचे वर्णन करणारा लोककला प्रकार आहे. काव्य संगीत, अभिनय आणि कधीकधी नृत्य यांच्या संगमातून सादर झालेले कथाकथन ,कलाकी निवेदन म्हणजे कीर्तन. कीर्तनामध्ये संगीत, नृत्य आणि नाट्य या तिन्ही गोष्टींचा समावेश असतो. कीर्तन जणू ,कलाकी नाट्यप्रयोग असतो. कीर्तनकार म्हणजे हरहुन्नरी बहुश्रुत. व्यासंगी रसिक असतो. उत्तम पाठांतर, संगीताचे ज्ञान त्याला असते.

ललित – ललित ही महाराष्ट्रातील लोककला आहे. कोकणात नारदीय कीर्तन परंपरेत ललिताचे महत्त्वाचे स्थान आहे. ललिताचा हेतू सोंगाच्या माध्यमातून तत्त्वज्ञान प्रेक्षकांच्या मनावर बिंबवणे हा असतो. या सोंगाच्या माध्यमातून करमणूक केली जाते. उत्सवाच्या शेवटी उत्सवदेवता सिंहासनावर बसली आहे, असे मानून तिच्या दरबारात विविध सोंगे आणली जातात. त्याला ललित म्हटले जाते. या सोंगांमध्ये भालदार, चोपदार,वासुदेव,गोंधळी, भारूड, मुरळी यासारखी पात्रे असतात.

तमाशा – मराठी लोकसाहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचा लोककला प्रकार म्हणजे तमाशा– तमाशातील फार्स आणि व नाट्यातून प्रबोधनाचे, मनोरंजनाचे काम केले जाते. आज तमाशाचे स्वरूप पूर्णपणे बदलले आहे. पारंपारिकते बरोबरच व्यावसायिकता होत आहे. तमाशाची अभिरुची बदलली आहे. तमाशाला रंजनमाध्यमाशी प्रकारची स्पर्धा करावी लागते आहे. त्यामुळे काळाच्या ओघात काही उपरिहार्य झाले, तरी तमाशा हा मराठी लोकमन भूमीपरत्व रांगडा, अस्सल देशी आविष्कार आहे. या पुढील काळात तो किती तग धरेल याची चिंता वाटावी अशी परिस्थिती निर्माण आहे. तमाशा आणि कलावंत वाचवण्यासाठी सरकारकडून प्रयत्न झालेले दिसतात. तमाशा कलावंतासाठी पेन्शन योजना सुरू करतेली आहे. पण, अद्याप सर्वांपर्यंत ही योजना पोहचू शकलेली नाही. आज अनेक तमाशाचे फड बंद पडले आहेत. आणखी बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत.

गोंधळ – महाराष्ट्राला गोंधळाला मोठी परंपरा आहे. लग्न समारंभ किंवा शुभ कार्याप्रसंगी गोंधळाचा कार्यक्रम केला जातो. कुलदेवतेला प्रसन्न करण्या–यासाठी गोंधळ घालण्याची परंपरा अद्यापही टिकून आहे. अंगात तेलकट झगा, गळ्यात देवीची प्रतिमा, कवड्यांच्या माळा व कड्या आणि गळ्यात कवड्यांची माळ अशी वेशभूषा असलेली व्यक्ती म्हणजे गोंधळी संबळ आणि या वाद्य गुणगाने करणारा गोंधळी कवडे पेटवून देवीचे करत गोंधळ घालतो. शहरीकरणाचे दुष्परिणाम या परंपरेवर होत आहेत.

लावणी – गीत, नृत्य आणि अदाकारी यांचा संगम असलेली लावणी हा लोकप्रिय कलाप्रकार आहे. तमाशाचा भाग म्हणूनही लावणी सादर केली जाते. अखंडलेल्या लावणीचे मूळ संतांच्या विरण्या, गौळणी, बालक्रीडेचे अभंगात आढळून येते. शाहिरांनी या लावणीची

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	Creation Of Khalsa : A True Illustration Of Guru Govind Singh's Progressive Spirit	Dr. Aneesa Iqbal Sabir	1-7
2	Role of NGOs in watershed development in Upper Man River Basin: A case study Of Man Deshi Foundation	Dr.Patil A.S. Shri.Bandgar G. D.	8-13
3	Women Self-Help-Group And Micro-Entrepreneurship	Asst. Prof. Dr. (Mrs.) Clementine Julius Rebello	14-18
4	Impacts Of Covid 19 On Various Sectors And Rebooting The Economy Post-Lockdown	Dr. R. S. Salunkhe	19-23
5	Literacy Region in Beed District of Maharashtra State	Dr. Jitendra V. Ghodake	24-27
6	Kamala Markandaya and Indian Diaspora	Dr. S. S.Sasane	28-31
7	An Analytical Study of Cropping pattern and Operational Land Holding in Marathwada Region of Maharashtra	Dr.Landge Balwant Bhimrao	32-36
8	Social Change And The Voccumin The Production Of Literature	Pawar Sharad Subhashrao Dr. Swapna C. Vyawahare	37-40
9	Covid-19 And Current Educational Scenario In India	Smt. Sradhanjali Swain	41-47
10	संत तुकारामांच्या अभंगातील समतेचा संदेश	प्रा.डॉ.बी.आर.दहिफळे	48-51
11	सुरेश शिंगटे यांच्या कादंब--तील कृषी जाणिवा	थनकर माणिक नामदेव	52-56
12	प्रभाकर पेंढारकर यांच्या 'रारंगढांग' या कादंबरीतील व्यक्तिचित्रण (भाग दोन)	डॉ.चंद्रकांत रुद्राक्ष	57-62
13	मुक्ता साळवे यांच्या निबंधातील वाङ्मयीन विशेष	डॉ.सुशीलप्रकाश यादवराव चिमोरे	63-68
14	सुगावा मासिकाचेकार्य : एक अभ्यास	दीपक हरिदास कांबळे	69-73
15	मुक्या जीवांची कैफियत म्हणजे वृषभसूक्त	प्रा.डॉ.गजानन जाधव	74-76
16	१९८० नंतरची आदिवासी कविता	प्रा. के. आर. आव्हान	77-81
17	लीळाचरित्रातील व्यक्तिचित्रण	नवनाथ किसन गुंड	82-87
18	लोकसाहित्य परंपरा एक अभ्यास'	प्रा.डॉ.निवृत्ती विनायक मिसाळ	88-89
19	सामाजिक भाषाविज्ञान : संकल्पना व स्वरूप	डॉ.प्रतीक्षा गायकवाड	90-94
20	अशोक कोळी यांच्या कादंबरीतील बंडखोर पुरुषपात्र : इसादास	प्रा.डॉ.राजीव वैजनाथराव यशवंते	95-98
21	मध्ययुगीन मराठी साहित्याची विविध प्रसारमाध्यमे	प्रा. डॉ. राकेश दे. कभे	99-102
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरविषयक चरित्रात्मक कादंबऱ्यांचे स्वरूप	संजीव शिवाजी कांबळे	103-107
23	'आदिवासी वीरनायक तंट्या भिल्ल'	प्रा.डॉ. सुभाष निवृत्ती शेकडे	108-110
24	अण्णा भाऊ साठे यांची साहित्य व कलाविषयक भूमिका	प्रा. डॉ. [illegible] साठे	111-114
25	१९७५ ते १९९० या कालखंडातील ग्रामीण कादंबरी	प्रा.डॉ.[illegible] वडमारे	115-121

Estd.1983

Co-ordinator
IQAC

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyala
Purna (Jn.) Dist.Parbhani

नावडली नव्हे, तर मध्यमित्र, वीररस, वात्सल्यरस असलेल्या ही आहिरणी रचना आहेत. लावणी शिवाय मनोरंजनाच्या माला शोभा येत नाही. मात्र सध्याची लावणी आणि कलावंत यांची स्थिती दयनीय झाली आहे.

– कोकणातील प्रामुख्याने सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात असलेली ही एक लोककला आहे. विष्णूने दहा अवतार घेतले त्यामध्ये मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, कल्की आणि बुद्ध यांचा समावेश आहे. यातील पहिले चार आहेत. कल्की आणि हे दान अवतार दशावतारात येत नाहीत. सुगीच्या हंगामापासून जत्रांमध्ये दशावतारी होतात. ते महिन्यापर्यंत हे खेळ चालतात.

– पोतराज हा ग्रामीण भागात मंगळवारी व शुक्रवारी फेरी ...लक्ष्मीच्या नावाने तो देवीची गाणी म्हणतो. कमरेला वेगवेगळ्या रंगीत घागरा घातलेला असतो. ही लोककला फार आहे. स्त्रीया ते जेव्हा गाणी म्हणत आपल्या दारी येतो ...धान्य देतात. त्यानंतर तो आपला उदरनिर्वाह ...करतो. काळाच्या ओघात ही कला सुद्धा बंद पडण्याच्या आहे.

– सकाळच्या वेळी डोक्यावर शिवून पांढरुन आणि ...नावे अभंग–गवळणी गात दान मागणारा लोक कलाकार ...सकाळ ठिकाणी वासुदेव हा तीर्थाजवळ स्नान करायला ...तसेच विठ्ठलाचे आणि विठ्ठलाचे देवतांची नावे ...वासुदेव तीर्थांचा पाळता बोलता बोलात आहे. ...पैसे दिले तो समजता देवाच्या नावाने पावली देतो, ...वासुदेव सहसा कुणालाही अपमानून नाही.

...कृष्ण कथा सादर करतो. डोक्यावर शकुनार टोपी, मापात घुंगरू, हातात टाळ, अंगात पोलकार ...कमरेला शेला, शेल्याला बासरी, कानात लोंबी असे सुंदर ...आवाजात गिरकी घेत नाचत कथा सांगत गावात नामघोष ...मागतो. ज्याच्या दारात भिक्षा मागायची असते तोच प्रेक्षक ...देवतांच्या आवाहना बरोबर लौकिक आवाहने आठवत असा ...त्या कुटुंबा दान देणाऱ्याचा उच्चार करतो.

...भागातील विषय हे सर्वसामान्यांच्या परिचयाचे व निराशेच्या ...वाजवणारे व आवडणारे असतात. आवश्यक, गाणी, गोष्टी ...पुस्तिका, गाव, दैवी भूमिका, पुत्र, सात सावित्रीच्या ...काळुबाई जोगत, लक्ष्मीबाई निरंग आणि यमुनाबाई शिवाडी ...कलावंताची भाषणे सादर करीत असता. यमुनाबाई शिवाडी ...संगीत नाटक अकादमीचा पुरस्कारही मिळाला आहे. ...आणि दूरचित्रवाणीवर कार्यक्रम करण्यास त्यांना ...दिले जाते. विठू माझा 'दादला नको ग बाई' 'सुना ये

दावन दे. असे अनेक भारुड जनमानसात लोकप्रिय आहेत.

बहुरूपी – विविध प्रकारची सोंगे वेशभूषणे धारण करणाऱ्याला बहुरूपी म्हणतात. त्यामध्ये ही एक अनेक रूपे घेऊन उपजीविका करणारी जमात आहे. लोककलावंतांपैकी पूर्वीच्या काळी जेव्हा गावो गाव कलापूर्तीचे पर्यंत मर्यादित होती. तेव्हा हे कलाकार कुणाची तरी हुबेहुब नक्कल करून लोकांना हसवत पोलीस,फौजदार,सोंग बहुरूपी घडवतो. प्रत्येक घरी जाऊन विनोद करून पैसे किंवा धान्य मागतो.

परंतु आता सिनेमा आणि करमणुकीची साधने वाढल्याने आणि नवीन पिढीला या शैलीची माहिती नसल्याने, या लोककेवर उपासमारीची वेळ आली आहे. मी लहान असताना बहुरूपी आमच्या गावात आल्यावर आम्ही मुले लोकर जवळच त्याला पाहिल्या पाहिल्या आहे तो खेळ खरोखर आहे असा समजून मन भरत असे. जर, खाटे काम जर नाही केले तर आई म्हणत असे पोलीसाला पकडून नेण्यास सांगेन. त्याकाळी त्याचा बराचसा दरारा होता. पिंगळा पिंगळा किंवा पांगुळ ही एक भिक्षेकऱ्यांची जात आहे. सुर्योदयाचा शरीराने पांगळा असलेला साल्वी अजय असे प्रतिनिधी म्हणून हे पिंगळे ओळखले जातात. ज्याच्याचे प्रतिनिधी म्हणून ते जन्मादवाच्या आशीष दाताना देतात आणि धर्म जातो अशी शुभकामना व्यक्त करून दान मागतात. सध्यातो हे भागात पहाटेच्या वेळी साद्यावर किंवा भिंतीवर बसून येणाऱ्या जाणाऱ्यांकडून दान मागतात. खांद्यावर धोपटी, झोळा, डोक्यावर रंगीबेरंगी चिंध्यांपासून बनवलेली टोपी, कमरेला शोभी, हातात घुंगराची काठी आणि कंदिल असा त्यांचा पोशाख असतो.

वाघ्या – मुरळी – जेजुरीचा खंडोबा हा महाराष्ट्राची लोकप्रिय लोकदेवता या लोकदेवतेचे उपासक वाघ्या मुरळींनाच लोकसंस्कृतीत आगळे वेगळे स्थान प्राप्त झाले आहे. खंडेरायाचे हे भक्त देवापुढे जागरण करून खंडोबाची लीला वर्णन करण्याचे काम करतात. मुरळी कपाळावर भंडारा,पदराला बांधलेली घटी वाजवत मुरळी नाचते आणि हातात दिमडी घाटी घेऊन मुठीने भक्तच उठवतात. टाळ घाटी वाघ्या नाद धुमतो– जागरण गोंधळ जात– देवदेवतांना जागरणाला आवाहन दिल्यावर खंडोबाची लीला वर्णन करणारी गाणी म्हटली जातात–बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळे वाघ्या–मुरळी कार्यक्रमात बदल होत आहे. मुला खंडोबाला अर्पण करण्याची प्रथा आता बंद करण्यात आलेली आहे.

निष्कर्ष :– लोकांनी कला ती लोककला असा अर्थ स्पष्ट होतो लोक या शब्दात पूर्ण जनसमाज सामाविष्ट झाली आहे. लोककला या सामर्थ्यवान आहेत या कला समाजामध्ये प्रबोधन करू शकतात. मानवी जीवनाचा बहुतांशी भाग व्यवहारशास्त्र कलाविस्ताराची व्यापलेला आहे धर्म निगडीत लोककला रंजन प्रधानतेकडे झुकल्याचे लक्षात येते. लोकनृत्य, लोकनाट्य, लोकनाट्य व विविधनाट्य सर्वांचे प्रत्यक्ष प्रयोगातून सादरीकरण होते म्हणून त्यांना प्रयोग लोककला असे म्हणतात.

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)

आज धर्म निगडित लोककलांचे सादरीकरण होत असले तरी कार्यक्रमांच्या या लोककलांही परिवर्तनशील असतात. त्या काळानुसार त्या प्रभावी असतात. खेड्यापाड्यांतून प्रचलित असणाऱ्या पारंपरिक विविधनाट्य लोककला, प्रकारांचे जतन असणाऱ्या लोकसंस्कृतीच्या उपासकांनी केले आहे.

शिफारशी 1. लोककलांचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी शासनानेकडून योजना राबवल्या पाहिजेत. 2. कलेचे संवर्धन कर यासाठी लोककलावंतांच्या केंद्राच्या योजनांचा लाभ कलावंतांना होण्यासाठी, त्यांना सहभाग वाढविण्याचा प्रयत्न शासनाकडून करायला हवा. 3. विद्यापीठामध्ये लोककला आणि ललितकला अभ्यासक्रम निर्माण करावे 4. कलावंतांना शासनाकडून मानधन दिले जाते ते कमी असून वाढवावे.

संदर्भ :–

1. डॉ–विश्वनाथ शिंदे, 'लोकसाहित्य मीमांसा', भाग पान 221
2. तत्रैव पान 221
3. तत्रैव पान 221/222
4. डॉ–सुरेश पाटील, सुनंदा पाटील, लोकसाहित्य, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ नाशिक,पान 2,
5. डॉ–विश्वनाथ शिंदे, 'लोकसाहित्य मीमांसा', भाग – 1 पान 225
6. तत्रैव, पृष्ठ 225
7. तत्रैव, पृष्ठ 225
8. डॉ. श्रीधर मोरले, लोकसाहित्य ,व स्वतंत्र अभ्यासे पान 6
9. डॉ.रा.चिं.ढेरे,लोकसंस्कृतीची क्षितिजे, प्रासादिक विश्वकर्मा साहित्यालय, पुणे–
10. डॉ. ,कल्पना पवार, लोकसाहित्य व आधुनिक साहित्य प्रत स्मृती नाशिक पान 124

Shri Guru Buddhiswami Shikshan Prasarak Sanstha's Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya Purna (Jn.) Estd. 1963

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani

"मराठी लोकसाहित्यातील निवडक लोककला"

प्रा.डॉ.राजीव वैजनाथराव वशाळे
मराठी विभाग प्रमुख
श्री गुरु बुध्दीस्वामी महाविद्यालय,पूर्णा (जं) परभणी

***

सारांश :- प्राचीन लोकजीवनाचा अभ्यास करताना लोक साहित्याचे अध्ययन उपयुक्त ठरते. लोकसाहित्याचा व लोकसंस्कृतीचा अभ्यास अनेक अंगनी व्हावा पाहिजे. कारण आजच्या समाजजीवनात इहवाद, दैववाद व वास्तुप्रधान श्रध्दा या सर्वांचे संमिश्र स्वरूप दिसते. मौखिक परंपरेव्यतिरिक्तही लोकसाहित्याची साधनसामग्री मोठ्या प्रमाणात असते. जसजसा काळ बदलला तसे तसे सादरीकरणाचे स्वरूपही बदलले. काही विधी धार्मिक प्रेरणेतून केले जात असले, तरी त्यामागची मनोरंजनाची प्रेरणाही प्रबळ होत आहे. धर्मक्षेत्रातून साकार होणा-या विधीनाट्याचे परिवर्तन पुढे लोकनाट्यात झाले आहे. आधुनिकतेच्या रेट्यामुळे लोकनाट्यात बदल घडून येत आहेत. कीर्तन,भारुडासारखे काही पारंपारिक नाट्यात्म प्रकार या लोकरंजनाकलेवर लोकप्रिय प्रभावी माध्यम ठरत आहेत.

पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या अतिक्रमणामुळे लोककला लोप पावत चालली आहे. आजची परिस्थिती पाहता, मनोरंजनाची गरज भागविण्यासाठी मोबाईलसेवा, दुरचित्रवाणीवर कम्प्युटर, मोबाईल आदि साधने उपलब्ध झाली आहेत. हे सगळ सोडून स्टेजवरच्या किंवा मंडपातल्या लोककला पहाण्यासाठी कोणीही तयार नाही त्यामुळे लोककला जगल्या जात नाहीत आणि याच कारणाने लोककलावंतांना मिळेल ते काम करून पोट भरावे लागते. कुटुंबाबरोबर लोककलावंताचे खूप हाल होतात. त्यामुळे लोककलावंत आता संपत चालले आहेत.

लोककला जगवायची असेल तर लोककलावंतांना जगवायला हवं. त्यांच्या कलेचे सादरीकरण व्हायला हवे, दुरदर्शनवर दाखवला हवे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठामार्फत लोककलावंतांसाठी व्यासपीठ निर्माण केले आहे. लोककलेचा अभ्यास, संशोधन आणि त्यांचे कल्याण अशा तीन पातळीवर विद्यापीठ काम करत आहे. अशा प्रकारे सर्वच विद्यापीठात हा प्रयोग होणे गरजेचे आहे. लोककलाकार जगलेतरच लोककला टिकेल उपाशी राहून कोणीही कलेचा अविष्कार करू शकत नाही. लोकांपर्यंत लोककलावंतांचे जाणे आहे. पाणजागृती, ,हुंडा जनजागृती', 'स्वच्छ भारत', अंधश्रध्दा निर्मूलन, भ्रष्टाचार, आरोग्य, भ्रुणहत्या, अत्याचार बाबत आळा घालण्यासाठी स्थानिक लोककलाकारांची ब्रँड ॲम्बेसेडर म्हणून नियुक्ती करावी. यामुळे जनतेच्या कल्याणाची माहिती अधिक तळागाळापर्यंत पोहोचवली जाईल, तसेच या आधारे लोककलावंतांचे कलागुण आणि प्रसारही होईल.

निवडक :- मराठी लोकसाहित्यात अनेक लोककला आहेत लावणी, तमाशा, कीर्तन, गोंधळ, ललित, पोतराज, दशावतार, वासुदेव, भारुड, बहुरूपी, जाखडी, भुत्ये, चित्रकथी या लोककलांचा अभ्यास करणार आहे.

प्रास्ताविक :- लोकसाहित्याला फार प्राचीन परंपरा आहे. प्राचीन साहित्यात, धर्मग्रंथातही लोकसाहित्याचे संदर्भ आढळतात. ब्रिटिश कन्या मिस मेरी फ्रिअरने 'ओल्ड डेक्कन डेज' हा संकलित पहिला लोककथासंग्रह प्रकाशित केला त्याचे अनुवाद जर्मन, डॅनिश, हंगेरियन अशा युरोपीय भाषेत पुस्तक अनुवादीत केल्यामुळे मराठी लोककथा जागतिक पातळीवर राजाराम शास्त्री भागवत हे महाराष्ट्रातील लोकसाहित्याबाबतची दृष्टीने लिहिणारे पहिले लेखक आहेत.

लोकसाहित्याच्या व्याख्या : जोनास बॅलिस : जोनास बॅलिस या अभ्यासकाच्या मते, "लोकसाहित्य हे अलिखित निर्मिती असून ते परंपरा प्राप्त असते. तसेच ते सुसंस्कृत मानवाने देखील निर्मिलेले असते. ही निर्मिती ध्वनी आणि शब्द यांच्या द्वारे पद्य किंवा गद्य स्वरूपात केली जाते. लोकसाहित्यात लोकविश्वास, लोकभ्रम, रूढी, लोककला प्रकार त्याच प्रमाणे नृत्ये-नाट्य इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. लोक साहित्य हे लोक समुहाच्या परंपरागत चालत आलेल्या जीवनाच्या अविष्काराचे आहे. लोकसाहित्य हे अलिखितपणाची परंपरेने चालत आलेली निर्मिती आहे व ध्वनी आणि शब्द यांच्या रूपातून पद्य स्वरूप धारण करते ही महत्त्वाची गोष्ट त्यांनी सांगितली आहे.

मारिया बार्ड : त्यांच्या मते "विविध व्यवसायाचे ज्ञान, अनुभूती, शहाणपण, कौशल्य, समजी, रूढी आणि व्यवहार या सर्वांचे ज्ञान शब्दाने किंवा कृतीने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंत चालत येते. त्या सर्वांना लोकसाहित्य म्हणावे", असे म्हटले आहे.

बी बॉटकिन : "आधुनिक समाजातील असे ज्ञान ज्याला परंपरेने एका पिढीपासून दुस-या पिढीपर्यंत आलेल्या शिक्षणाचे अधिष्ठान असते त्याला लोकसाहित्य म्हणता येईल.

जॉर्ज म-फॉस्टर : "लोकसाहित्य हा शब्द सर्वसमावेशक असून त्यात लोकसमुहाच्या अलिखित किंवा मौखिक स्वरूपाच्या भावाविष्कारांचा समावेश होतो".

फॉस्टर यांनी लोकसाहित्याचे स्वरूप हे त्यांच्या वाङ्‌मयीन विशेषाकडून निश्चित न करता लोकांच्या अविष्कार पद्धतीच्या विविध गती आणि रूपकांचा समावेश लोकसाहित्यात होतो. ही व्यापक व्याख्या स्वीकारल्यामुळे लोकसाहित्याच्या व्याप्तीच्या कक्षा

रुंदावून मानववंशाचा इतिहास उलगडण्याची सर्व अभ्यासकांना प्राप्त करून देते. डॉ. मा.गो.- माडखोलकर : "लोकवाङ्‌मय म्हणजे लोकांनी निर्माण केलेले आणि मौखिक परंपरेने प्राप्त झालेले ते वाङ्‌मय-"लोकसाहित्य हे मौखिक परंपरेने चालत आलेले असते, व्यवहारावर त्याचा कर्ता कोणीही नसतो.

डॉ. प्रभाकर मांडे : लोकमानसात प्रचलित असलेल्या मौखिकपरंपरा म्हणजे लोक साहित्य लोकसाहित्य लोकांचे असते. व्यक्तिचे हवेही नसते. "परंपरागत असलेल्या मौखिकपरंपरेत जण त्यात सर्वच ? घटक ग्रहण करून लोकसाहित्याची व्याख्या केलेली आहे.

डॉ. कॅरोलिनी बावर : "विविध प्रकारच्या जातिका स्वरूपिलाशी निगडीत व आणि विशेष कर्यागत रचले असताना पाठकाच्या समाज विद्यमान विधन आपल्या नव मजकेने साहित्यी लेखाने पुढच्या पिढीला उत्तेजित करणारे ते लोकसाहित्य. लोकसाहित्य हे व्यक्तिसाक्षी घडलेले आहे- तसेच पाठांतराच्या बळावर ,या पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे आलेले असते-

डॉ. गिरी धर मोकळे : "लोकसाहित्य हे केवळ मौखिक स्वरूपात परंपरेने चालत आलेला वाङ्‌मय प्रकार नाही उलट मौखिक आश्रय विविधवादित वृत्ती व अभिनय यांच्या केलेला प्रयोग असतो. म्हणजेच ही प्रयोग कला आहे.

समाजातील धार्मिक, सामाजिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक या सर्वच पातळ्यांच्या घटकांचे दर्शन लोकसाहित्यातून होत असते असे म्हटले जाते आणि हाच खरा लोकसमूहाच्या मनाचा अविष्कार असतो.

डॉ.रा.चिं.ढेरे : "लोकसाहित्य हे लोकसंस्कृतीच्या आकलनाचे प्राथमिक आणि प्रमुख साधन आहे. हे खरेच परंतु लोकसाहित्येतर वाङ्‌मयीन साधनांतून लोकसंस्कृतीच्या प्रदीर्घ प्रवाहाचे समग्र दर्शन घेता येते. दिसायला लोकसाहित्य कालौघात नाहीसे झालेले असते. अनेक लोकाचारांचे प्रचलन थांबलेले असते. अनेकदा मोठेच परिवर्तन घडलेली असतात. मराठी लोकसाहित्यातील लोककला "लोककलांची निर्मिती ही समूहमानसातून होते- ईश्वरविषयक श्रध्दाभावना, धर्मकल्पना व सर्वच जाणिवा कलाविष्कारात प्रयुक्त करीत असतात- व्यक्तिगत भावनांचे सामूहिकीकरण होत असते- लोककलाविष्कार हे मौखिक परंपरेने चालत आलेली लोकसाहित्याची अंगेत- लोककला या सामूहिक भावनांचे अविष्कार असल्या तरी प्रत्येक काळातील व्यक्ती त्यात भर घालीत असतात.

कलाविष्कार हा समूहमनाला आवाहन करणाराच असतो. लोककलांचे संक्रमण ,या पिढीकडून दुस-या पिढीकडे प्रवाहित होत असते. त्यामुळे लोककला परंपरा आणि परिवर्तन यांचा सुयोग्य मेळ साधतात- म्हणून लोककलांचे स्वरूप जितके पुरातन तितकेच नित्यनूतन राहते- लोककला आदि आणि प्राचीन परंपरेतून आलेल्या असल्या तरी त्यांच्या समकालीन अविष्कार हा ताजा, जिवंत आणि काळाचे भान राखणारा असतो.

निवडक लोककला कीर्तन – देवाची आराधना करण्याचे, भक्तीचे गुणगान सादर म्हणून प्राचीनकाळापासून कीर्तन प्रचलित आहे. परमेश्वर आणि थोर विभूतींचे तसेच पराक्रमाचे वर्णन करणारा लोककला प्रकार आहे. काव्य संगीत, अभिनय आणि वक्तृत्वकला गुण यांच्या संगमातून सादर झालेले कथाकथन ,कथाकी निवेदन म्हणजे कीर्तन. कीर्तनामध्ये संगीत, नृत्य आणि नाट्य या तिन्ही गोष्टींचा समावेश असतो. कीर्तन जणू ,कथाकी नाट्यप्रयोग असतो. कीर्तनकार म्हणजे हरदासीबुवा बहुश्रुती, व्यासंगी रसिक असतो. उत्तम पाठांतर, संगीताचे ज्ञान त्याला असते.

ललित – ललित ही नाट्यमेळी लोककला आहे. कोकणात नारदीय कीर्तन परंपरेत ललिताचे महत्त्वाचे स्थान आहे. ललिताचा हेतू सोंगाच्या माध्यमातून तत्वज्ञान प्रेक्षकांच्या मनावर बिंबवणे हा असतो. या सोंगाच्या माध्यमातून जनजागृत केली जाते. उत्सवाच्या शेवटी उत्सवदेवतेला सिंहासनावर बसवली जाते. असे मानून तिच्या दरबारात विविध सोंगे आणली जातात. यास ललित म्हटले जाते. या सोंगात हे भालदार, चोपदार,वासुदेव,कोळी, जाखडी, भुत्ये वगैरे असतात.

तमाशा – मराठी लोकसाहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचा लोककला प्रकार म्हणजे तमाशा- तमाशातील गाणे आणि व नाट्यातून प्रबोधन व्हावे, मनोरंजनाचे काम केले जाते. आज तमाशाचे स्वरूप पूर्णपणे बदललेले आहे. पाश्चिमात्य कलेचाच नक्कलीकृती होत आहे. तमाशाची अभिरुची बदलली आहे. तमाशाला रंजनमाध्यमाशी प्रकारची स्पर्धा करावी लागत आहे. त्यामुळे काळाच्या ओघात काही अपरिहार्य असले, तरी तमाशा हा मराठी लोकरंगभूमीवरचा अस्सल देशी आविष्कार आहे. या पुढील काळात तो टिकेल तरी परंतु त्याची चिंता वाटावी अशी परिस्थिती नक्कीच आहे. तमाशा आणि कलाकार यांच्यासाठी सरकारकडून प्रयत्न झालेले दिसतात. तमाशा कलावंतासाठी पेन्शन योजना सुरू झालेली आहे. मात्र, अद्याप सर्वांपर्यंत ही योजना पोहचू शकलेली नाही. आज अनेक तमाशाचे फड बंद पडले आहेत. आणखी बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत.

गोंधळ – महाराष्ट्रात गोंधळाला मोठी परंपरा आहे. लग्न समारंभ किंवा शुभ कार्यामध्ये गोंधळाचा कार्यक्रम केला जातो. कुलदेवतेला प्रसन्न करण्या-यासाठी गोंधळ घालण्याची परंपरा सध्यातरी टिकून आहे. अंगात तेलकट अंगरखा, गळ्यात देवीची प्रतिमा, कवड्यांच्या माळा व मशाल आणि गळ्यात कवड्यांची माळ अशी वेशभूषा असलेली व्यक्ती म्हणजे गोंधळी संबळ आणि या वाद्य गुणांची करणारा गोंधळी फडके पेटवून देवीचे करत गोंधळ घालतो. शहरीकरणाचे दुष्परिणाम या परंपरेवर होत आहेत.

लावणी – गीत, नृत्य आणि अदाकारी यांचा संगम असलेली लावणी हा लोकप्रिय कलाप्रकार आहे. तमाशाचा भाग म्हणूनही लावणी सादर केली जाते. अभ्यासलेल्या लावणीचे मूळ संतांच्या विराण्या, गौळणी, बालक्रीडेचे अभंगात आढळून येते. शाहिरांनी या लावण्यांची

66. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताच्या सॉफ्ट पॉवरची भूमिका — 238
डॉ. गणेश गिरी

67. "महाराष्ट्र शासनाचे आरक्षण धोरण आणि अंमलबजावणी" — 241
रवि जाधव

68. वर्ण व्यवस्था आणि आश्रम व्यवस्था यांचे चिकित्सक विवेचन — 244
डॉ. अतुल म. महाजन

69. आदिवासी समाजातील सार्वजनिक आरोग्याची स्थिती (समस्या, परिणाम व उपाययोजना) — 247
डॉ. दिलीप पांडुरंग महाजन

70. ग्रामीण दारिद्र्य, रोजगार व आर्थिक विकास — 258
प्रा. गिराम मनोज बाबुराव

71. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून महात्मा ज्योतिबा फुले — 262
डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे

72. B.R.G.F प्रशिक्षणातून ग्रामपंचायत (ग्रा.प.) लोकप्रतिनिधी च्या भूमिकेत कार्यक्षमतेत झालेला बदल — 267
सुनिल मोतीराम सोनवणे

73. प्रादेशिकतावाद : राष्ट्रीय एकात्मतेपुढील प्रमुख अडथळा — 271
प्रा. विठ्ठल सदाशिव कौटरी

74. 'धुमकाल' मधील आदिवासी उठाव : एक अभ्यास — 275
डॉ. बी. आर.भोसले

75. भारतीय अर्थव्यवस्थेत लघु व कुटीर उद्योगांचे महत्व — 277
प्रा. जगदीश रामभाऊजी वाटमोडे

76. भारत – अमेरिका नागरी अणु सहकार्य कराराचे भारतीय सुरक्षेच्या दृष्टीकोनातून मुल्यमापन — 280
प्रा. डॉ. जितेंद्र आनंदा माळी

77. महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार — 285
प्रा.डॉ. कालिदास दिनकर भद

78. भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने — 289
प्रा. प्रविन अजबराव उपरे

79. "मराठी लोकसाहित्यातील नियतक लोककला" — 292
प्रा.डॉ.राजीव वैजनाथराव यशवंते

80. जलप्रदूषण एक समस्या — 295
प्रा. डॉ. गायके एस.एम.

81. भारतातील ग्रामीण विकासातील समस्या — 299
प्रा. डॉ. आर. बी. शेटे

82. महिला सबलीकरण कार्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान — 301
कुणाल दिलीप राठोड

83. भारतीय राजकारणात आदिवासी महिलांचा सहभाग — 303
प्रा. गिरि सी. लोखंडे

84. नवपिढी व जुनीपिढी मधील संघर्ष : एक सामाजिक अध्ययन — 307
प्रा.डॉ.राजेंद्र उद्धवराव बारसागडे

85. "मराठी कादंब–यातून चित्रित झालेले शैक्षणिक व्यवस्थेतील वास्तव" — 310
मुसांडे श्रीधर सुधाकर

86. अवंतिकाबाई गोखले : जीवन व कार्य — 314
देशमुख प्रतिक्षा प्रल्हाद

87. गोंड आदिवासी जमाती लोकसाहित्य आणि लोकगीते — 316
राजेश्वर किसन खुडे

88. शिवकालीन महसूल व्यवस्था : एक अभ्यास — 319
प्रा. गिरी अविन रमेश

89. प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचा FDI भारतीय शेतीक्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास — 322
प्रा. मेहराज बाबुदास ढवळे

90. भारताचे राजकीय वर्तमान — 326
डॉ. मनोहर नाईक

91. सेंद्रिय शेती – काळाची गरज — 328
प्रा. डॉ. सुरेंद्र भोयारे

92. भारतीय उच्च शिक्षणा समोरील आव्हाने — 330
प्रा. बाळासाहेब विठ्ठलराव तौर

93. विनोबा भावे व महात्मा गांधी यांचे महिला सबलीकरणविषयी विचार — 334
प्रा. डॉ. सुषमा देशपांडे

94. आधुनिकीकरणाचा आदिवासी जीवनावरील प्रभाव — 336
डॉ. अरुण वाघमारे

95. कोविड–19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास — 339
प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर मोरडे

96. ज्ञानशाखा म्हणून लोकप्रशासनाचा संघर्ष आणि विकास — 344
डॉ. भरत गीरे

97. सायबर गुन्हे आणि महिला व बालसुरक्षा एक आढावा — 348
डॉ. विलास सवाणे

98. अतिरिक्त लोकसंख्या–भारताची समस्या — 351
प्रा.डॉ. आसाराम भगवान मानुदास

99. 'भारतीय इतिहासातील आधुनिकतेचा नवा संदर्भ' — 354
प्रा.डॉ.दिलीप तुकाराम कदम

100. 'महाराष्ट्राची लोककला लावणी' — 357
श्री. प्रवीण शंकर सोलनकर

101. विदर्भाच्या मराठी पत्रलेखील आंबेडकरवादी जाणीव — 361
प्रा. संजय एम. पोहरे

102. भारतीय शेतमजूर : एक अभ्यास — 364
प्रा. डॉ. सुरेश बनामाळ

103. महात्मा गांधीच्या विचाराची प्रस्तुतता — 366
डॉ.नामदेव बाबुराव डोंगरे

104. तथागत गौतम बुद्धांचा आर्य अष्टांगिक मार्ग व त्यांचे सामाजिक महत्व — 368
प्रा. डी. एन. कांबळे

105. भारताच्या शैक्षणिक विकासात विनाअनुदानित शैक्षणिक धोरणाचा परिणाम — 370
अनंत शशीकांत भोसले, डॉ.बी.एन.काकडे

106. ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतील राजकारण — 372
प्रा. डॉ. कल्पना आर. टेकाडे

Co-ordinator
IQAC
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn) Dist. Parbhani - 431511 (M.S.)

Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya Purna Estd. 1983

PRINCIPAL
Shri Guru Buddhiswami Mahavidyalaya
Purna (Jn.) Dist.Parbhani